

О. Ю. Дроздовдоктор психологічних наук, доцент,
завідувач кафедри загальної, вікової та соціальної психології імені М. А. Скока
Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка

ГЕОПОЛІТИЧНІ СОЦІАЛЬНІ УЯВЛЕННЯ МОЛОДІ ДОНБАСУ ТА ЧЕРНІГІВЩИНИ: ПСИХОСЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТ

Розглядається психосемантична специфіка геополітичних соціальних уявлень сучасної молоді як структурних елементів масової геополітичної свідомості. Остання визначається як форма буденного відображення геополітичних явищ, спрощене відображення геополітичної дійсності шляхом аглютинації та інтерференції в індивідуальній і колективній свідомості соціально-політичних та географічних категорій / значень. Наведено результати психосемантичного дослідження (березень 2019 р.), проведеного серед студентів Луганської та Чернігівської областей (n=126; середній вік – 19 років). Було використано метод асоціативного тесту із наступними стимульними поняттями: «Україна», «Донбас», «ДНР/ЛНР», «Крим», «Росія» та «Європа». Шляхом контент-аналізу отриманих асоціацій виокремлювалися смислові групи (категорії) із частотою не менше 10% від загальної кількості, які тлумачилися як соціальні уявлення.

Отримані дані свідчать про існування спільних і відмінних рис у геополітичних уявленнях студентської молоді Луганщини та Чернігівщини. Стосовно більшості стимульних понять, ці відмінності мають, головним чином, кількісний (частотний) характер. Зокрема, основними смисловими групами асоціацій стосовно поняття «Україна» виступали «Політико-економічна криза та нерозвиненість», «Батьківщина / Рідний дім», «Національна культура», «Природа».

Соціальні уявлення про Донбас представлені як «Війна та її наслідки», «Вугілля та промисловість» і «Дім, Батьківщина». Образ Криму представлений як «Море», «Україна», «Анексована / втрачена територія», «Курорт». Утворення «ДНР/ЛНР» сприймаються крізь призму уявлень «Війна», «Негативні почуття», «Окупація» та «Беззаконня / Розруха». Основним соціальним уявленням про Росію виступає «Агресор». Європа у масовій геополітичній свідомості молоді представлена як «Розвиток та добробут», «Можливості та перспективи», «Європейська культура», «Подорожі».

Було виявлено, що семантика соціальних уявлень геополітичного характеру сучасної вітчизняної молоді прямо чи побічно зумовлюється такими чинниками як геополітичний дискурс у ЗМІ, соціокультурні стереотипи, регіональні політичні субкультури, соціально-економічна ситуація тощо.

Ключові слова: соціальні уявлення, масова геополітична свідомість, молодь, Донбас, Чернігів, Україна, «ДНР/ЛНР», Крим, Росія, Європа.

Постановка проблеми. Дослідження буденних уявлень про географічні простори різного масштабу (від окремих населених пунктів до країн, регіонів та світу в цілому) виступає одним із традиційних напрямів сучасних соціально-гуманітарних наук. У сучасних умовах соціально-політичної нестабільності в багатьох регіонах світу важливої ролі набуває вивчення феномена масової геополітичної свідомості (МГПС). Остання є формою буденного відображення геополітичних явищ, спрощеним відображенням геополітичної дійсності шляхом аглютинації та інтерференції в індивідуальній і колективній свідомості соціально-політичних та географічних категорій / значень [4].

Важливим структурним компонентом МГПС виступають соціальні уявлення геополітичного характеру. Вивчення останніх набуває особливої актуальності в умовах тривалого україно-російського конфлікту, адже отримані дані дозволяють дослідити не лише чинники та механізми розвитку й функціонування масової свідомості в цілому,

але й особливості динаміки та трансформації існуючих політичних культур, політико-ідеологічних орієнтацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що певні напрацювання у цьому напрямі вже зроблені окремими вітчизняними соціологами [5] та психологами [4]. Однак, по-перше, кількість таких досліджень є досить малою. Особливо не вистачає досліджень психосемантичного характеру, оскільки саме вони, на відміну від традиційних соціологічних опитувань, дозволяють глибше розкрити функціонування буденної свідомості, специфіку формування соціальних уявлень. По-друге, динаміка політичного життя з часом призводить до «старіння» отриманої раніше емпірики. Все це свідчить про необхідність систематичних психосемантичних досліджень геополітичних соціальних уявлень вітчизняних громадян, зокрема молоді.

У сучасній соціальній психології досить повно вивчені сутність, типи, структура й механізми фор-

мування соціальних уявлень [7]. Одним із найперспективніших методів їхнього дослідження виступає метод асоціативного тесту (експерименту), який дозволяє виявити семантичну (конотативну) специфіку та структуру соціальних уявлень. Зазначимо, що такий метод з успіхом використовується при вивченні соціальних уявлень про країни й регіони [1; 4; 6; 8]. Причиною цього є не лише відносна простота методу, але й те, що його техніка майже повністю відповідає сутності геополітичних уявлень. Справа в тому, що останні передбачають поєднання смислових категорій двох типів – географічних (локалізаційних, «знання-де») та соціально-політичних (атрибутивних, «знання-що»).

При вивченні геополітичних уявлень у вітчизняних умовах обов'язково слід враховувати регіональну специфіку політичних культур в Україні. Крім загальновідомих відмінностей, у світоглядних орієнтирах українців («Захід-Схід», «центр-провінція») з 2014 р. виник ще один важливий чинник – україно-російський військовий конфлікт на Донбасі. В умовах останнього вважаємо за необхідне розрізняти політичні (та геополітичні) соціальні уявлення громадян, які проживають на територіях з різною мірою наближеності до бойових дій (адже тут можуть бути задіяні різні чинники та механізми формування таких уявлень). На жаль, маємо констатувати нестачу відповідних досліджень у вітчизняній психології, окрім поодиноких праць [2; 3].

Мета статті. Головною метою роботи стало визначення психосемантичної специфіки геополітичних уявлень сучасної молоді, що мешкає у регіонах з різною мірою залученості до україно-російського конфлікту.

Відповідно до вищезгаданої мети, у березні 2019 р. автором було організоване та проведене емпіричне дослідження. Вибірку склали студенти з Луганської та Чернігівської областей ($n = 126$, з них 52 чоловічої, 73 жіночої статі, 1 – не вказав статі; середній вік – $19 \pm 1,4$ років). Як відомо, перший регіон (Донбас) безпосередньо входить до зони військового конфлікту (АТО/ООС), а другий (Північний Схід) виступав у ролі контрольної групи. Крім того, ще до початку вказаного конфлікту ці регіони відрізнялися своїми політико-ідеологічними субкультурами. Отже, першу групу досліджуваних ($n = 59$) утворили студенти Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (евакуйованого до м. Старобільськ) спеціальностей «Соціологія», «Соціальна робота», «Міжнародні відносини», «Історія» та «Політологія»¹; другу групу ($n = 67$) – студенти Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (м. Чернігів) спеціальностей «Історія», «Психологія», «Соціальна робота».

Досліджуваним пропонувалося підібрати будь-які асоціації до 6 стимульних понять: «Україна», «Донбас», «Крим», «ДНР/ЛНР», «Росія» та «Європа». Такий набір стимулів, за нашим переконанням, дозволяв охопити основні (найрезонансніші) локалізаційні «точки» масової геополітичної свідомості громадян України на сучасному етапі: власна країна (зокрема її «проблемні» регіони), «країна-агресор» та регіон-«мрія» (офіційно проголошений основним напрямком зовнішньої політики). До отриманих асоціацій застосовувалася процедура контент-аналізу, під час якого виокремлювалися смислові групи (категорії) відповідей із частотою згадування 10% та більше (від загальної кількості). Останні тлумачилися автором як соціальні уявлення.

Виклад основного матеріалу. Стосовно поняття «УКРАЇНА» у відповідях чернігівських студентів було виокремлено наступні категорії: 1) «**Політико-економічна криза та нерозв'язаність**» («корупція», «безлад», «беззаконня», «руїна», «3-й світ», «злиденність», «розруха», «падіння», «безробіття», «високі ціни», «малі зарплати» тощо; 20% від усіх асоціацій); 2) «**Батьківщина, рідний дім**» («Батьківщина», «ленька», «моя країна», «дім», «сім'я»; 17%); 3) «**Національна культура**» («Т.Г.Шевченко», «вишиванка», «сало», «традиції», «козаки» тощо; 12%). На рівні тенденції (9%) проявлялися відповіді типу «**Незалежність, самостійність**». У цілому, асоціацій позитивного змісту було 46%, а негативного – 31%.

У МГПС студентів зі Старобільська виявилися такі групи уявлень: 1) «**Батьківщина**» (22%); 2) «**Рідний дім**» (12%); 3) «**Природа**» («поле», «сине небо», «степ», «поля пшениці», «родюча земля» тощо; 12%); 4) «**Національна культура**» (10%). Асоціацій позитивного змісту було зафіксовано 54%, а негативного – 14%. Як бачимо, чернігівська молодь має дещо критичніші уявлення про власну країну, ніж їхні однолітки з Донбасу. Можливо, це є наслідком трьох обставин: 1) на тлі тривалого військового конфлікту (поруч з яким мешкають студенти ЛНУ), молодь починає більше цінувати звичайне мирне життя, навіть сповнене соціально-економічними проблемами; 2) серед опитаних з Луганщини було більше студентів «ідеологізованих» спеціальностей («Історія», «Міжнародні відносини»); 3) для мешканців Чернігівщини, яка багато років є одним із найдепресивніших регіонів України, більш вагомими є соціально-економічні оцінки власної країни, а не військово-політичний аспект (адже війна для них «десь там»).

Більшість асоціацій чернігівських студентів стосовно поняття «**ДОНБАС**» стосувалися двох смислових груп: «**Війна та її наслідки**» («війна», «смерть», «руйнування», «голод», «армія»,

¹ Щиро дякую проф. І.Ф. Кононову за допомогу в організації дослідження у м. Старобільську.

«кров», «постріли», «люди без житла», «АТО» тощо; 41%) і «**Вугілля та промисловість**» («вугілля», «шахти», «шахтарі», «промисловість», «заводи»; 23%). Загалом, у цій групі переважали уявлення негативного змісту (59%); водночас було зафіксовано лише дві (1%) позитивні асоціації («вільний» та «мир»), які, вірогідно, мали характер мрій-побажань.

Соціальні уявлення старобільської молоді про власний регіон у цілому стосувалися трьох смислових груп: 1) «**Вугілля та промисловість**» (24%); 2) «**Війна та її наслідки**» (22%); 3) «**Дім, Батьківщина**» (11%). При цьому більшість асоціацій мала нейтральний характер, а співвідношення негативних і позитивних відповідей становило 28% та 22%. Отже, отримані дані дають змогу побачити відмінності в уявленнях молоді Чернігівщини та Луганщини про Донбас. Зокрема, уявлення першої групи більш критичні, що, загалом, є зрозумілим (враховуючи фактичну стигматизованість регіону у ЗМІ). Крім цього, асоціативний зв'язок «Донбас – війна» у МГПС старобільської молоді є значно менш вираженим, аніж серед чернігівської. Останнє також можна зрозуміти, адже для одних образ цього регіону став стереотипованою «страшилкою» медійного походження, в той час як для інших – це рідний край, який має не лише проблеми.

Щодо стимульного поняття «**КРИМ**» в обох регіональних групах було виокремлено чотири однакові смислові категорії відповідей: 1) «**Море**» («море», «Чорне море», «порти»); 2) «**Україна**» («Україна», «частина України», «наш»); 3) «**Анексована / втрачена територія**» («анексія», «окупація», «належить Росії», «чужий», «відібрали», «втрачений край»); 4) «**Курорт**» («відпочинок», «курорт», «пляж»). Відмінності в регіональних уявленнях мали кількісний (частотний) характер. Так, молодь із Донбасу давала такі відповіді, відповідно, у 22%, 19%, 15% та 9% випадках (тобто остання смислова група проявилася на рівні тенденції). Натомість, чернігівські студенти наводили вищезгадані асоціації на рівні 15%, 18%, 38% та 10% відповідно. Отже, якщо для опитаних з Луганщини Крим досі уявляється передусім як морський регіон (тобто сприймається крізь призму географії), то для їхніх північноукраїнських однолітків це перш за все політично зафарбований простір. При цьому факт анексії півострова для чернігівських студентів є більш ніж удвічі значущим. Загалом співвідношення негативних і позитивних асоціацій у регіональних групах було схожим: відповідно 20% і 7% у чернігівських та 15% і 6% у старобільських респондентів.

Цікавішою (і дещо несподіваною) виявилась схожість отриманих результатів стосовно стимульного поняття «**ДНР/ЛНР**». Автор очікував, що існування різних регіональних політичних суб-

культур в обох регіонах більш-менш рельєфно позначиться на отриманих даних. Але, як і в попередньому випадку, в обох групах було отримано схожі смислові категорії відповідей: 1) «**Війна**» («війна», «АТО», «обстріли», «військові», «зброя»); 2) «**Негативні почуття**» («страждання», «сумно», «злість», «страх», «горе», «біль», «невизначеність», «абсурд», «безвихідь»); 3) «**Окупація**» («окупанти», «Росія», «агресія», «російські війська», «ФСБ»); 4) «**Беззаконня**» у опитаних із Донбасу та «**Розруха й беззаконня**» – з Чернігівщини («невизнані», «квазідержави», «злочинці», «тероризм», «хаос», «занапад», «розруха», «запустіння»). У опитаних зі Старобільська частота цих відповідей складала 24%, 11%, 9% та 8% (останні дві категорії – на рівні тенденції); студенти з Чернігівщини давали їх у 21%, 12%, 10% та 11% випадків. Як бачимо, схожим є не лише якісний, а навіть кількісний бік отриманих даних. Імовірною причиною цього є те, що, з огляду на власний вік, наші опитані спиралися більше не на власний життєвий досвід, а на відомі соціально-політичні стереотипи, які продукуються ЗМІ та іншими інститутами політичної соціалізації. Останні фактично нівелюють вплив ряду чинників (власний досвід, регіональні політичні субкультури) при сприйманні та оцінці соціально-політичних процесів. Тому цілком зрозумілими є схожі співвідношення відповідей негативного і позитивного змісту в опитаних з обох регіонів: 60% та 3% серед чернігівських студентів і 60% та 6% у їхніх старобільських однолітків.

Дещо цікавими виявилися результати контент-аналізу асоціацій стосовно поняття «**РОСІЯ**». В обох регіональних групах єдиною яскраво вираженою смисловою групою виявилася «**Агресор**» («агресія», «війна», «ворог», «окупант», «загроза», «вбивці», «загарбник», «імперська політика» тощо) – 26% від асоціацій чернігівських та 27% донбасівських студентів. На рівні тенденції (по 8%) в обох групах також проявлялася асоціативна група «**Путін**». Співвідношення негативних та позитивних асоціацій стосовно Росії було 44% і 15% у чернігівських, та 42% і 18% – у старобільських респондентів. Таку кількісну та якісну схожість соціальних уявлень опитаних можна пояснити тим, що незважаючи на існування різних регіональних політичних субкультур (які відрізняються, зокрема, ставленням до Росії), обидві групи молоді фактично знаходяться під впливом одного й того ж чинника – офіційного геополітичного дискурсу зі ЗМІ. Можна також звернути увагу на той факт, що загальна кількість негативних асоціацій стосовно Росії (42-44%) виявилася меншою, ніж стосовно «ДНР/ЛНР» (60%).

На стимульне поняття «**ЄВРОПА**» чернігівські студенти найчастіше давали відповіді «**Розвиток та добробут**» («розвиток», «прогрес», «процві-

тання», «гарне життя», «багата» тощо; 21%), а також «**Можливості та перспективи**» («можливості», «шанс», «майбутнє», 10%). Крім цього на рівні тенденції проявлялися смислові групи «**Демократія та стабільність**» (9%), «**Безвіз та подорожі**» (9%) та «**Європейська культура**» (8%). Співвідношення позитивних та негативних відповідей складало 44% і 6% асоціацій.

Уявлення студентів із Донбасу про Європу виявилися наступними: 1) «**Європейська культура**» («цивілізація», «архітектура», «чистота», «гарні міста» тощо; 18%); 2) «**Можливості та перспективи**» (12%); 3) «**Подорожі**» (10%); 4) «**Добробут та розвиток**» (11%). Співвідношення позитивних та негативних відповідей становило 38% та 7%. Як бачимо, майже всі смислові групи отриманих асоціацій є схожими, що свідчить про стереотипованість соціальних уявлень сучасної вітчизняної молоді про Європу, існування своєрідного «ефекту ореолу» останньої («земний рай»). При цьому, однак, загальна кількість позитивних «євро-асоціацій» (38-44%) не перевищує аналогічний показник стосовно власної країни (46-54%), що може бути наслідком виражених патріотичних тенденцій серед частини опитаних. Також можна звернути увагу на той факт, що смислова група «розвиток та добробут» була вдвічі значущішою саме для чернігівських студентів. Це може бути наслідком описаної раніше регіональної специфіки (соціально-економічна депресивність Чернігівщини та «військовий досвід» мешканців Луганщини).

Висновки. Вищеописані результати дозволяють побачити існування спільних і відмінних рис у геополітичних уявленнях студентської молоді Луганщини та Чернігівщини. Стосовно більшості стимульних понять ці відмінності носять, головним чином, кількісний (частотний) характер. Вірогідно, це свідчить про певні зміни у регіональній політичній культурі мешканців Донбасу (або, принаймні, місцевої молоді).

Загалом, отримані результати підтверджують багатофакторний характер феномена масової

геополітичної свідомості (її «поліпричинності», користуючись терміном одного із засновників системного підходу Б. Ломова). Зокрема, семантика соціальних уявлень геополітичного характеру сучасної вітчизняної молоді прямо чи побічно зумовлюється такими чинниками, як геополітичний дискурс у ЗМІ, соціокультурні стереотипи, регіональні політичні субкультури, соціально-економічна ситуація тощо.

Перспективи подальших досліджень автор вбачає у фіксації динаміки соціальних уявлень геополітичного характеру, залученні до наступних досліджень представників інших регіонів з різними політичними субкультурами.

Література:

1. Балюк С.В. Образи сусідніх країн: погляд з України. *Вісник Одеського національного університету. Соціологія та політичні науки*. 2009. Т. 14. Вип. 13. С. 694–700.
2. Васютинський В.О. Перспективи ціннісного порозуміння українців Сходу і Заходу в оцінках подій на Донбасі. *Український психологічний журнал*. 2016. № 2. С. 7–18.
3. Васютинський В.О. Імплицитний зміст ставлення українців до війни на Донбасі. *Український психологічний журнал*. 2017. № 3. С. 42–53.
4. Дроздов О.Ю. Основи психології масової геополітичної свідомості. Чернігів : Десна Поліграф, 2016. 564 с.
5. Масова свідомість у зоні воєнного конфлікту на Донбасі / за ред. І.Ф.Кононова. Вінниця: ТВОРИ, 2018. 320 с.
6. Оганнисян А.А. Социальные представления о России и Армении у русских и армянских студентов. *Акмеология*. 2014. № 3–4. С. 225.
7. Социальная психология. 7-е изд. / под ред. С. Московичи. СПб : Питер, 2007. 592 с.
8. Macía-Arce X.C., Lois-González R.C., Rodríguez-Lestegás F., Armas-Quintá F.X., Approach to students' social representations in the construction of academic European geography: A case study of Spanish university students. *Quaestiones Geographicae*. 2017. Vol. 36(4). P. 159–170.

Drozdzov O. Yu. Geopolitical social representations of the youth from Donbas and Chernihiv regions: psychosemantic aspect

The psychosemantic specificity of geopolitical social representations of modern youth is considered as structural elements of mass geopolitical consciousness. The latter is understood as a form of everyday reflection of geopolitical phenomena, simplified by the reflection of geopolitical reality through agglutination and interference in the individual and collective consciousness of socio-political and geographical categories. The results of the psychosemantic study (March 2019) conducted among the students of Luhansk and Chernihiv regions (n = 126; average age – 19 years) are presented. The associative test method has been used with the following stimulating concepts such as “Ukraine”, “Donbas”, “DNR / LNR”, “Crimea”, “Russia” and “Europe”. The semantic groups (categories) with a frequency of at least 10% of the total have been distinguished through the content analysis of the obtained associations; these semantic groups have been interpreted as social representations.

The obtained data indicate that there are common and distinct features in the geopolitical representations of the student youth from Luhansk and Chernihiv regions. However, according to the majority of stimulating

concepts, these differences are mainly quantitative (frequency). In particular, the main semantic groups of the concept associations of "Ukraine" have been "Political and economic crisis and underdevelopment", "Homeland / Native House", "National Culture", "Nature". Social ideas about the Donbas are presented as "War and its aftermath", "Coal and industry" and "Home, Motherland".

The image of the Crimea is presented as "Sea", "Ukraine", "Annexed / lost territory", "Resort". Formations of "DNR / LNR" are perceived through the prism of such representations as "War", "Negative feelings", "Occupation" and "Lawlessness / Ruin". The main social view of Russia is "Aggressor". Europe is represented in the mass geopolitical consciousness of young people as "Development and prosperity", "Opportunities and prospects", "European culture", "Travels".

It has been found that the semantics of modern domestic youth's social perceptions of the geopolitical character are directly or indirectly determined by such factors as geopolitical discourse in the media, social and cultural stereotypes, regional political subcultures, social and economic situation, etc.

Key words: *social representations, mass geopolitical consciousness, youth, Donbas, Chernihiv, Ukraine, "DNR/LNR", Crimea, Russia, Europe.*